
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.084>

УДК 811.161.2'42

І.А. Ярошевич

ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ В «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО: ПОНЯТТЕВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зосереджено увагу на визначенні ролі «Граматики» Мелетія Смотрицького в кодифікуванні граматичної системи церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, у розбудові граматичної теорії та формуванні слов'янської лінгвістичної термінології. На матеріалі невідмінованих частин мови простежено розширення поняттєвої бази граматики, збагачення її вдосконаленими та новими терміноодиницями.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, граматики, граматична термінологія, невідміновані частини мови.

У колі писемних пам'яток, що плідно слугували й продовжують слугувати важливим джерелом розвитку граматики як науки не лише в Україні, а й поза її межами, чільне місце посідає створена видатним українським філологом, письменником-полемістом і педагогом Мелетієм Смотрицьким «Граматики СлавенскіѦ правилное Сунтагма» (далі — «Граматики»), якій виповнилося чотириста років із часу її видання (Єв'є, 1619).

Дослідник історіографії граматичної думки в Україні В.В. Німчук, який здійснив факсимільне видання й лінгвістичне опрацювання цієї пам'ятки, розглядав її як значний етап у розвитку тогочасної освіти, науки і культури слов'янського світу та вдало назвав її «перлиною давнього мовознавства». Учений зауважив, що хоч про «Граматику» Мелетія Смотрицького та її значення написано багато, проте «викладена в ній система ще далеко не вивчена» [1: 7]. Тож,

© І.А. ЯРОШЕВИЧ, 2019

віддаючи належне ґрунтовному дослідженню пам'ятки В.В. Німчуком й іншими ученими сучасності [3; 4; 5], у цій статті зосередимо увагу на проблемі визначення Мелетієм Смотрицьким основних понять граматики та їх термінологічному вираженні на матеріалі невідмінюваних частин мови.

У «Граматиці» Мелетій Смотрицький системно виклав загальні засади тогочасної граматичної теорії на основі залучення до аналізу традиційно-книжного матеріалу церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції, вдало поєднавши його з елементами рідної йому живої староукраїнської мови, що особливо виразно відображає ілюстративний матеріал. У визначенні основних понять граматики та у створенні слов'янських термінів, якими вчений їх позначав, чітко простежуємо його прагнення зблизити обидві мови, досягти того, щоб церковнослов'янська книжна мова зі специфічними особливостями була зрозуміла всім, хто долучався до її вивчення.

Як зазначив В.В. Німчук, у «Граматиці» Мелетія Смотрицького «міцно вкоренилися надбаня старогрецького й греко-візантійського теоретичного мовознавства» [2: 199], від якого бере свій початок випрацювання слов'янської лінгвістичної термінології, засвідченої у працях попередників М. Смотрицького, зокрема в поширеному в слов'янських землях трактаті «Сѣ ѿсмихъ частехъ слова» («Про вісім частин мови»), у «Граматиці» 1591 р. та у «Граматиці словенській» Л. Зизанія (1596). Спираючись на зазначені джерела, Мелетій Смотрицький творчо використав їх і створив граматичну теорію, удосконаливши й розширивши її поняттєво-термінологічну базу.

За граматичною традицією найбільшу частину «Граматики» Мелетій Смотрицький позначив терміном *Етимологія*. Цим терміном до середини ХІХ ст. і навіть ще на початку ХХ ст. вчені позначали один із основних розділів граматики — морфологію [6: 69]. У цій частині викладено вчення про вісім частин мови, з-поміж яких уперше в україністиці виокремлено частину мови *вигук* (*Междометіє*) та вилучено невластивий слов'янським мовам *артикуль*, раніше позначуваний слов'янським терміном *Различіє* та *Чльнь* [2: 23]. Усі частини мови Мелетій Смотрицький, як і його попередники, поділив на два поняттєві різновиди: *СкляняемыА* (відмінювані) та *НескляняемыА* (невідмінювані).

Учення про невідмінювані частини мови (*Нарѣчіє*, *Предлогъ*, *Союзъ*, *Междометіє*) викладено досить стисло порівняно з відмінюваними. До характеристики невідмінюваних класів слів Мелетій Смотрицький звертається у двох частинах граматики — морфології («ω Етимології») і синтаксисі («ω Сунтакси»), що доповнював морфологію. Зазначимо, що у попередніх граматиках останню частину (синтаксис) не зафіксовано. Синтаксичні особливості невідмінюваних частин мови вчений описує в розділах: «ω сочиненії Нарѣчія», «ω сочиненії Предлога», «ω сочиненії Союза», «ω сочиненії Междометія». У цих розділах Мелетій Смотрицький уперше в українському мовознавстві порушив питання синтаксичного зв'язку слів у реченні.

Нарьчіє (прислівник) Мелетій Смотрицький визначив як невідмінювану частину мови (*Часть слова нескланяема*), що за значенням поєднується з іменами та дієсловами. Термін *Нарьчіє* В.В. Німчук вважав не зовсім вдалим, оскільки, на його думку, «це, власне, *прирьчіє* (те, що супроводжує, пояснює *рьчь* — дієслово)» [2: 23]. За його спостереженням, терміном *прирьчіє* оперував і Максим Грек [Там само]. Античні граматисти розглядали прислівник як придієслівний поширювач. Пор.: лат. *adverbium* → *ad* — «*при*» і *verbum* — «*дієслово*», тобто як *придієслівник*.

У прислівнику Мелетій Смотрицький виокремив чотири граматичні категорії, які позначив термінами: *Видь*, *Начертаніє*, *Степеніє оуравненіа* і *Знаменованіє*. Найзагальнішим у системі всіх аналізованих незмінних частин мови є термін *Видь*, яким учений позначав їх поділ на первинні, або непохідні (*Первообразныє*), і похідні (*Производныє*). Термін *Начертаніє* Мелетій Смотрицький використав для позначення поняття, співвідносного з сучасним розумінням словотвірної структури слів, і виділив три його різновиди: *Простое*, *Сложенное* і *Пресложенное*. У прислівниках схарактеризовано і таку його морфологічну категорію, як ступені порівняння (*Степеніє оуравненія*), властиву тим із них, які походять від якісних прикметників. Ступенів порівняння три: *Положительный* (*крьпко*), *Ра(з)судителный* (*крьпчає*) і *Превосходителный* (*крьпчаиший*), що відповідає сучасним термінам: *звичайний*, *вищий* і *найвищий ступені порівняння*.

Багато уваги в «Граматиці» приділено витлумаченню понять у системі прислівника з погляду їх поділу на семантичні розряди, позначені загальним терміном *Знаменованіє*. Мелетій Смотрицький виокремив понад двадцять семантичних розрядів, окремі з яких поділено на підгрупи. У деяких випадках семантику прислівників визначено за допомогою поставлених до них запитань. Наприклад, характеризуючи прислівники місця (*Мьста*), за допомогою питання «*где*» виокремлено семантичну підгрупу зі значенням «*на Мьсть*» (*зде, ту, доль, низу*); за допомогою запитання «*ω(т)куду*» — «*ωт Мьста*» (*ω(т)сюду, зинуду*); за допомогою запитання «*камо*» — «*кь Мьсту*» (*сьмо, вонь, гору*), а за допомогою запитання «*оудь*» — «*чрезь Мьсто*» (*сюдь, тудь, онудь*). За допомогою поставлених питань розрізнено також групи прислівників *Качества* (якості) — *добрь, зль, прямо*, що відповідають на питання «*како*», а на питання «*колико*» — прислівники *Количества* (кількості) — *много, помногу, почасти* тощо. Прислівники часу (*Времене*) поділено на підгрупи: *Настоящего* (*днесь, нынь, оуже*), *Прешедшего* (*древле, вчера, искони*) та *Грядущего* (*оутро, первьє, иногда*). З-поміж інших розрядів прислівників назвемо ще такі: *Чина* (порядку) — *прежде, (зъ)начала, первьє*; *Разсужденіа* (порівняння) — *паче, более, мньє*; *Оуподобленіа* (подібності) — *яко, тако, елико*; *ωтрицаніа* (заперечення) — *ни, не, нимало*; *Оувьцаніа* (ствердження) — *тако, вправду*; *Вопрошеніа* (запитання) — *чесо, где*; *Оуказаніа* (вказівки) — *се, оно*; *ωтдьленіа* (відокремлення) — *особь, точію, без, кромь, развь* та ін.

Як спостеріг В.В. Німчук, докладну семантичну класифікацію прислівника Мелетій Смотрицький подав за зразками грецьких і латинських гра-

матик, що значною мірою ускладнювало розмежування значень, тому деякі прислівники засвідчено в різних групах (наприклад, *первѣ* подано в групі прислівників часу і порядку) [2: 127]. Окрім того, у складі різних семантичних розрядів прислівників засвідчено також деякі сполучники (*яко, неже, понеже*) [5: 68 — 69], прийменники (*без, кромь, развѣ, чрезъ, сквозь*) [4: 143 — 145], частки (*не, ни, се, развѣ, едва, ели*) [3: 71 — 74]. До складу семантичного розряду прислівників *ПовеленіА* потрапили навіть деякі дієслова у формі наказового способу — *прийди, прийдѣте, принеси, приведи, гряди*.

Предлогъ (прийменник) М. Смотрицький уперше визначив як таку невідмінювану частину мови, що виступає лише в поєднанні з відмінковими формами імен або у складі слів. У цьому визначенні ще не йшлося про розмежування власне прийменників і префіксів. Залежно від можливостей поєднання з відмінковими формами імен у позиції після дієслів М. Смотрицький виокремив значеннєві групи прийменників, що виконували спільну для них функцію у структурі речень. Учений спостеріг, що деякі прийменники можуть поєднуватися не з одним, а з двома відмінками, наприклад, зі знахідним і орудним поєднуються прийменники *пред, над, под, за*, а зі знахідним і місцевим — *во, ѿ, ѿб(ѣ), на*. Прийменники, поєднувані з відмінковими формами іменних частин мови, позначено терміном *Сочинителнѣ*, а якщо вони виступали як компоненти слів (тобто як префікси) — терміном *Сложнѣ* — *вос, нис, рас, пре, про*, напр.: *восхожую, нисхожую, расхожуся, прехожую, прохожую* тощо.

У розділі «*ѿ Союзъ*» сполучник визначено як невідмінювану частину мови, що поєднує слова і речення. У сполучниках, окрім *НачертаніА* (простой, складной чи складеної будови), схарактеризовано значеннєві розряди (*Знаменованіє*) та позиційну закріпленість щодо поєднаних слів чи речень, позначену терміном *Чинѣ*. Характеризуючи семантичні різновиди сполучників, Мелетій Смотрицький усвідомлював, що сполучники, подібно до інших невідмінюваних частин мови, виразно виявляють своє значення в синтаксичних конструкціях, тобто їхню семантику зумовлювала синтаксична функція. Залежно від виконуваної функції вчений поділив сполучники на дев'ять значеннєвих розрядів: *СопрАгателное* (єднальні) — *и, же, егда; Противителное* (протиставні) — *но, поне, ѿбаче; Разделителное* (розділові) — *или / ли, либо, ниже; Винословное* (причини) — *бо, ибо, оубо; Подчинителное* (мети) — *да, даби, неби; Сослагателное* (умови) — *аще, ащебо; Наносителное* (наслідку) — *тѣмъ, тѣмъже, оубо; Исполнителное* (висновку) — *оубо, жеде* та *Недоумѣтелное* (питальні) — *еда, чи, чили, ли*.

За місцем розташування сполучників відносно поєднання зі словами в реченні Мелетій Смотрицький виокремив три різновиди, позначені загальним терміном *Чинѣ: Предлагателный* (у препозиції) — *но, nebo, и, оубо, да, Подлагателный* (у постпозиції) — *же, оубо, ли, бо* та *Обцій* (як у препозиції, так і в постпозиції) — *обаче, аще, поне, зане*.

Междометіє (вигук) Мелетій Смотрицький визначав як невідмінювану частину мови, що слугує для вираження почуттів і волевиявлення в

поєднанні з іншими словами. Вигуки схарактеризовано за двома ознаками: за словотвірною будовою (*Начертаніє*) і за семантикою (*Знаменованіє*). *Начертаній* — три: *Простое* (ω), *Сложенное* ($\text{seo}(n)$) і *Пресложенное* (*даждь то Бже*). Цей розділ граматики містить докладну семантичну класифікацію вигуків, наповнену переважно живомовним українським матеріалом, оскільки в текстах церковнослов'янської мови вигуків була обмежена кількість [2: 128]. За семантикою Мелетій Смотрицький виокремив 22 різновиди вигуків, позначивши їх слов'янськими термінами. 3-поміж них лише деякі співвідносні за значенням із вигуками сучасної української мови. Учений подав такі різновиди вигуків: *ОудивляющегосА* (здивування) — ω ; *РадующагосА* (радість) — *гой*; *Желующаго* (бажання) — ω , *абы(м)*; *Восклицающаго* (оклику, захоплення) — ω ; *Понужающаго* (спонування) — *ну*; *Молчати повѣльвающаго* (заборону, вимогу) — *цы(т)* та ін. Деякі вигуки засвідчено в різних розрядах, наприклад, вигук ω . Водночас до вигуків потрапили й деякі частки (наприклад, *се*, *отω*) і навіть прислівник *здесь*.

Насичений живомовним матеріалом розділ, присвячений витлумаченню властивих вигукові значень і випрацюванню відповідних термінів для їхнього позначення, став важливим етапом у розвитку граматичної думки в Україні, як і сама аналізована пам'ятка, що свого часу була взірцем теоретичного опрацювання лінгвістичного матеріалу, насиченого новими поняттями і термінами, що в незміненому чи вдосконаленому вигляді використовували і продовжують використовувати мовознавці у багатьох слов'янських терміносистемах.

Своєю працею Мелетій Смотрицький довів, що науковий доробок граматистів давнього українського мовознавства не втратив свого значення та відіграє важливу роль у вдосконаленні поняттєвої системи й термінологічного вираження понять сучасної граматики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В.В. Граматика Мелетія Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Смотрицький Мелетій. Граматика*. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ, 1979.
2. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. Київ, 1985.
3. Симонова К.С. Частки у граматичних працях кінця XVI — першої половини XVII ст. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 71 — 74.
4. Токар Г.С. Прийменники та їх класифікація у «Граматиці» М. Смотрицького. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 143 — 145.
5. Шкляр Р.М. Союзы в грамматической литературе и словарях доломносовского периода. *Східнослов'янські граматики XVI — XVII ст.* Київ, 1982. С. 68 — 71.
6. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX — початку XXI ст. Київ, 2010.

REFERENCES

1. Nimchuk, V.V. (1979). The grammar of M. Smotrytskyi is a pearl of ancient linguistics. *Smotrytskyi M. Grammar*. Kyiv (in Ukr.).
2. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the fourteenth and eighteenth centuries. Kyiv (in Ukr.).

3. Simonova, K.S. (1982). Particles in the grammatical works of the late sixteenth — first half of the seventeenth century. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 71 — 74. Kyiv (in Ukr.).
4. Tokar, H.S. (1982). Prepositions and their classification in Grammar by M. Smotrytskyi. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 143 — 145. Kyiv (in Ukr.).
5. Shkliar, R.M. (1982). Unions in the grammatical literature and dictionaries of the Dolomono-
sov period. *East Slavic grammars of the 16th — 17th centuries*. P. 68 — 71. Kyiv (in Rus.).
6. Yaroshevych, I.A. (2010). Ukrainian morphological terminology of XX — beginning of XXI century. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 10.12.2019

I.A. Yaroshevych

SHEI “Vadym Hetman National Economic University of Kyiv”, Kyiv

UNINTERMITTED PART OF LANGUAGE IN MELETII SMOTRYTSKYI’S “GRAMMAR”: A CONCEPTUAL-TERMINOLOGICAL ASPECT

In his Grammar, M. Smotrytskyi systematically outlined the general principles of the that time grammatical theory on the basis of involvement in the analysis the traditional-literary material of Church Slavonic in the Eastern Slavonic edition, successfully combining it with elements of his native living Ukrainian language, which is especially evident in the illustrative material.

This article focuses on the problem of defining the basic concepts of grammar and its terminological expression on the material of irreversible parts of the language by M. Smotrytskyi.

Considering the grammatical works of his predecessors, M. Smotrytskyi creatively used them and created his own grammatical theory, refining and expanding its conceptual and terminological base.

According to the grammatical tradition of that time, M. Smotrytskyi referred to the most part of the Grammar as Etymology. For this period, until the mid-nineteenth century, and even at the beginning of the twentieth century, scientists have designated one of the main sections of grammar — morphology. This section describes the doctrine of eight parts of the language, the first of which in Ukrainian studies singled out part of the language of *interjection* and removed the non-Slavic language *article*. M. Smotrytskyi divided all parts of the language into two conceptual variants: cancelable and irrevocable.

M. Smotrytskyi refers to the characteristic of the irrevocable classes of words (Adverb, Preposition, Union, Interjection) in two parts of grammar — morphology and syntax.

For the first time in Ukrainian linguistics, M. Smotrytskyi raised the issue of syntactic communication of words in a sentence.

The scientist paid most attention to the consideration of the word-forming structure of non-cancelable word classes and to the detection of semantic digits.

The monument analyzed at the time was an ideal of theoretical elaboration of linguistic material, saturated with new concepts and terms that have been used and continue to be used by linguists in many Slavic terminological systems, unchanged or improved.

Keywords: Church Slavonic language, Old Ukrainian language, grammar, grammatical terminology, irreversible parts of the language.